

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.3

К. В. Бориченко

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Національного університету «Одеська юридична академія»

СТРУКТУРА ТА ЗМІСТ ПРАВА НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ

Стаття присвячена дослідженню структури та змісту права на соціальний захист. Зроблено висновок, що структурно таке право складається з права-поведінки, права-вимоги та права-захисту. Визначено особливості кожної з названих правомочностей, що становлять зміст права на соціальний захист. Доведено, що особливістю права на власні дії у структурі права на соціальний захист є не лише можливість певної поведінки, а й її необхідність.

Ключові слова: право на соціальний захист, суб'єктивне право, правомочність, право-поведінка, право-вимога, право-захист.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Визначальну роль у забезпеченні реалізації зазначеного положення відіграє право на соціальний захист, що є гарантією для осіб, які, як правило, через не залежні від них обставини втратили засоби до існування.

За теперішніх соціально-політичних умов, у час значного зuboжіння населення, високого рівня захворюваності, зростання кількості безробітних осіб реалізація права на соціальний захист як закріпленої національними та міжнародними актами законодавства, договірними актами міри можливої поведінки особи, спрямованої на задоволення інтересу щодо отримання комплексу матеріальних благ та/або нематеріальних заходів для подолання чи пом'якшення несприятливих наслідків соціальних ризиків, набуває особливої актуальності.

Попри те, що право на соціальний захист набуває все більшого значення в системі прав особистості, у науці права соціального забезпечення до цього часу відсутнє визначення цього права; перелік правомочностей, що становлять його зміст, також залишається малодослідженим.

Аналіз останніх досліджень. Визначити зміст права на соціальний захист неможливо без врахування наукових напрацювань вчених

у сфері загальної теорії права, зокрема таких, як М.Г. Александров, С.С. Алексєєв, М.І. Матузов, О.Ф. Скакун, Г.Ф. Шершеневич та ін., які неодноразово зверталися до визначення поняття, ознак, структури та змісту суб'єктивних прав людини і громадянина. З певною умовністю можна констатувати, що дослідженню змісту права на соціальний захист присвячені також наукові праці таких дослідників у сфері теорії права соціального забезпечення, як В.С. Андрєєв, В.М. Андріїв, Н.Б. Болотіна, М.Л. Захаров, П.Д. Пилипенко, С.М. Синчук, І.М. Сирота, Б.І. Сташків, Е.Г. Тучкова, Н.М. Хуторян, М.М. Шумило та ін. Однак наукові праці цих та багатьох інших вчених присвячені більшою мірою практичній реалізації права на соціальний захист шляхом визначення особливостей правовідносин у цій сфері, їх змісту, правового регулювання тощо. Комплексне ж дослідження структури та змісту права на соціальний захист до цього часу не проводилося.

З урахуванням вищевикладеного метою статті є визначення структури права на соціальний захист і проведення дослідження правомочностей, що становлять його зміст.

Виклад основного матеріалу. Право на соціальний захист належить до природних прав особистості та, незважаючи на свою зовнішню єдність, є неоднорідним за своєю структурою: складається із сукупності юридичних можливо-

стей, наданих суб'єкту правовою нормою. У загальній теорії права структурні елементи суб'єктивного права особистості заведено називати правомочностями [1, с. 223–228].

У науковій літературі досі точиться дискусія щодо визначення сукупності правомочностей, які становлять зміст права на соціальний захист. Так, на думку В.В. Агудова, сукупність правомочностей, які входять до суб'єктивного права, та їхню структуру можна називати «змістом суб'єктивного права» [2, с. 68]. М.О. Стефанчук, навпаки, розмежує ці два поняття, зазначаючи, що структурою будь-якого явища є сукупність внутрішніх зв'язків, побудова, внутрішній устрій об'єкта, а його змістом – елементи й процеси, притаманні системі [3, с. 46].

Таким чином, говорячи про структуру права на соціальний захист, варто виходити з переліку правомочностей, що його становлять. У науковій літературі досить часто структура суб'єктивного права особистості зводиться лише до однієї з тих правомочностей, які містяться в ньому. Так, М.Д. Єгоров, визначаючи суб'єктивне право, включає до нього лише одну правомочність – юридично забезпечену можливість правомочної особи вимагати у встановлених межах визначеної поведінки від зобов'язаної особи [4, с. 9]. Таке розуміння структури права на соціальний захист є неприпустимим, оскільки не охоплює зміст правовідносин у визначеній сфері. Зокрема, суспільні відносини, що виникають у зв'язку з необхідністю отримання певних видів соціального захисту для подолання або пом'якшення несприятливих наслідків соціальних ризиків, мають заявний характер, тобто не виникають без відповідного звернення особи, що перебуває у складних життєвих обставинах, до компетентного суб'єкта; це її власні дії. Таким чином, віднесення до структури права на соціальний захист лише однієї правомочності (права на чужі дії) обмежує його зміст і нівелює правову природу.

За таких обставин прийнятною видається точка зору Ю.К. Толстого, який зазначає, що структура суб'єктивного права може визначатися сукупністю двох правомочностей: закріпленою за правомочною особою з метою задоволення її інтересів мірою можливої поведінки в цих правовідносинах і покладанням обов'язків на інших осіб [5, с. 45–46]. Однак такий підхід не відображає повною мірою структуру суб'єктивного права на соціальний захист і, як наслідок, не виявляє його зміст. Оскільки будь-яке суб'єк-

тивне право передбачає не фактичну поведінку, а можливу, то виключення зі структури права на соціальний захист можливості звернення до уповноважених суб'єктів за захистом відповідного права в разі його порушення є безпідставним.

Найбільш обґрунтованою є точка зору М.Г. Александрова, який зазначає, що суб'єктивне право характеризується єдністю трьох можливостей: це можливість власної поведінки, можливість вимагати відповідної поведінки (здійснення певних дій чи, навпаки, утримання від них) від інших суб'єктів, можливість застосувати допомогу не лише громадськості, а й державного апарату [6, с. 110].

Виділення у структурі права на соціальний захист трьох правомочностей: права на свої дії (право-поведінка), права на чужі дії (право-вимога) і права на захист (право-претензія) – підтримується більшістю науковців у сфері загальної теорії права. Однак серед теоретиків значного поширення набуває точка зору про те, що структуру суб'єктивного права становлять не три, а чотири правомочності: можливість певної поведінки правомочної особи; можливість вимагати належної поведінки від зобов'язаної особи; можливість звертатися за захистом до держави; можливість користуватися визначеним соціальним благом [6, с. 225]. Однак ця позиція видається недостатньо обґрунтованою, оскільки користування визначеним соціальним благом є тим інтересом, на задоволення якого спрямоване суб'єктивне право в цілому, а отже, виділення четвертого елемента в його структурі позбавляє сенсу всі інші можливості, що становлять його зміст. Крім того, за такого підходу залишається без відповіді питання щодо співвідношення права-поведінки та права-користування.

Більшість вчених погоджуються, що провідна роль у структурі суб'єктивного права на соціальний захист належить можливості здійснення власних позитивних дій правомочної сторони (право на власні дії), жодним чином при цьому не применшуючи значення інших правомочностей, відсутність яких не дозволила б суб'єкту повноцінно реалізувати своє право. Як зазначає С.М. Синчук, «право на власні дії» є наданою можливістю вчиняти будь-які дії в межах правомірної поведінки або відмовитись від їх здійснення, що проявляється у праві вибору, звернення та участі правомочної сторони в реалізації права на соціальний захист [7, с. 185].

Таким чином, можна зробити висновок, що перелік активних можливостей особи, яка має право на соціальний захист, широкий і має тенденції до розширення. Беручи за основу запропоновані С.М. Синчук повноваження, що становлять зміст права-поведінки, їх можна конкретизувати залежно від виду правовідносин, у межах якого буде реалізоване право на соціальний захист. Наприклад, право вибору передбачене ст. 10 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 року, відповідно до якої особа, яка одночасно має право на різні види пенсії, обирає один з них на власний розсуд, ст. 29 вищезгаданого Закону передбачена також можливість відкласти реалізацію права на соціальний захист та отримувати пенсію з більш пізнього віку, що дає право на підвищення розміру пенсії на відповідний відсоток.

Щодо права на звернення як елемента активної можливості особи, яка має право на соціальний захист, то воно за своєю сутністю є виявом намірів правомочного суб'єкта щодо реалізації інтересу, пов'язаного з отриманням комплексу матеріальних благ та/або нематеріальних заходів для подолання чи пом'якшення несприятливих наслідків соціальних ризиків. Водночас особливість суб'єктного складу правовідносин, у межах яких відбувається реалізація права на соціальний захист, обґрунтовує висновок про те, що право на звернення може бути реалізоване правомочним суб'єктом як особисто, так і через законного, уповноваженого чи договірного представника. Так, відповідно до ст. 4 Закону України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» від 1 червня 2000 року реалізація права на соціальний захист сім'ї, яка з поважних або не залежних від неї причин має середньомісячний сукупний дохід, нижчий від прожиткового мінімуму, здійснюється через уповноваженого представника.

Останнім елементом «права на власні дії», що є правомочністю у структурі права на соціальний захист, є право участі, що передбачене частиною третьою ст. 24 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 року, якою визначене право особи при обчисленні страхового стажу в разі, якщо сума сплачених за відповідний місяць страхових внесків є меншою, ніж мінімальний страховий внесок, здійснити доплату до суми страхових внесків таким чином, щоб загальна сума сплачених коштів за відповідний

місяць була не меншою, ніж мінімальний страховий внесок, з метою зарахування до страхового стажу повного місяця.

Зміст можливостей, які входять до такого елемента, як право на власні дії, у структурі права на соціальний захист, має принципові відмінності, які виражаються в тому, що реалізація інтересу, на досягнення якого спрямоване право, хоч і залежить від діяльності уповноважених суб'єктів, проте не може бути забезпечена зусиллями однієї тільки правозобов'язаної сторони [8, с. 141]. Отримання пенсії, соціальних допомог, соціальних послуг, інших видів соціального захисту стає можливим лише за наявності волі особи, яка постраждала від несприятливих наслідків соціальних ризиків, що знаходить підтвердження у її власних діях.

Утім, досить часто однієї волі правомочного та діяльності зобов'язаного суб'єктів у сфері соціального забезпечення недостатньо для реалізації мети права на соціальний захист – подолання чи пом'якшення несприятливих наслідків соціальних ризиків. У зв'язку із цим здійснення власних активних дій не просто є можливістю, а стає необхідністю. Тут доречно згадати точку зору Р. Халфіної, яка вважала, що, коли суб'єктивне право реалізується одночасно як приватний і як публічний інтерес (а право на соціальний захист є саме таким), необхідність здійснення свого права стає обґрунтованою [9, с. 240].

Теза про те, що правомочність на власні дії у праві на соціальний захист містить не лише можливість, а й необхідність певної поведінки, підтверджується також положеннями законодавства. Так, частиною другою ст. 44 Закону України «Про зайнятість населення» від 5 липня 2012 року закріплений обов'язок безробітного самостійного здійснювати активний пошук роботи, який полягає у вжитті цілеспрямованих заходів до працевлаштування. Варто враховувати також той факт, що поведінка уповноваженої особи може бути не тільки активною, а й пасивною, що виражається в обов'язку утримуватися від надання неправдивих відомостей, перекручування певних обставин тощо.

Певні особливості мають і такі структурні елементи суб'єктивного права на соціальний захист, як можливість уповноваженої особи вимагати від зобов'язаного суб'єкта виконання покладених на нього обов'язків (право-вимога) і звертатися за захистом до компетентних органів, громадських організацій або здійснювати

самозахист у разі порушення права на соціальний захист з боку зобов'язаної особи (право-захист, право-претензія).

Як зазначає С.М. Синчук, механізм реалізації суб'єктивних прав особи у сфері соціального забезпечення впливає з особливості правової природи: вони вимагають активної діяльності соціально зобов'язаних суб'єктів, а без другої складової частини цього права (права вимагати від інших суб'єктів вчиняти певні дії) їх здійснення є неможливим [7, с. 194].

Зміст права-вимоги суб'єктивного права на соціальний захист зводиться до того, що особа, яка опинилася у складній життєвій ситуації, має право вимагати надання відповідних видів соціального захисту в спосіб і в розмірах (обсягах), визначених законодавством, договірними актами, або, навпаки, припинення діяльності, що полягає в наданні соціального захисту з порушенням державних соціальних стандартів і гарантій у цій сфері. Тобто в разі, якщо зобов'язана особа не виконує покладені на неї обов'язки або виконує їх неналежним чином, уповноважена особа має право вимагати їх виконання на необхідному рівні.

Зважаючи на складну правову природу права на соціальний захист, його неоднорідність, право-вимога як елемент структури досліджуваного права також може бути структурованим. Так, правомочний суб'єкт може звернутися до підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та організаційно-правової форми, а також фізичних осіб, до компетенції яких належить надання різних видів соціального захисту, з вимогами щодо:

- 1) отримання відповідного виду соціального захисту;
- 2) встановлення розміру соціальної виплати, що відповідає державним соціальним стандартам, закріпленим законодавством, і правовим підставам; забезпечення безоплатності (встановлення диференційованої плати залежно від доходу) отримання соціальних послуг, товарів; забезпечення пільг;
- 3) своєчасності отримання відповідного виду соціального захисту у визначений законом спосіб;
- 4) проведення перерахунку (індексації) розмірів соціальних виплат.

Уповноважена особа в разі порушення її права або невиконання в повному обсязі зобов'язаною стороною відповідних обов'язків може звернутися за захистом до спеціально уповноважених суб'єктів, які повинні відновити порушене право.

Як зазначає С.С. Алексєєв, право-захист є продовженням права-вимоги, оскільки реалізується як елемент суб'єктивного права з метою впливу на порушника юридичного обов'язку лише за наявності додаткових юридичних фактів (невиконання обов'язку) [10, с. 366].

Право-претензія може бути реалізоване як у судовому, так і в позасудовому порядку. Можливість звернення до суду за захистом свого порушеного, оспореного або невизнаного права на соціальний захист передбачена статтями 8 і 55 Конституції України, якими визначено, що звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина гарантується безпосередньо на підставі Конституції України. Ці положення Основного закону України конкретизовані низкою нормативно-правих актів із питань соціального забезпечення. Наприклад, ст. 12 Закону України «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам» від 16 листопада 2000 року передбачено, що невиплата або відмова у виплаті державної соціальної допомоги може бути оскаржена в судовому порядку, ст. 19 Закону України «Про соціальні послуги» від 19 липня 2003 року визначено суб'єктів, до яких може бути оскаржено рішення про відмову в наданні, обмеженні обсягу або припиненні надання соціальних послуг державними та комунальними суб'єктами, серед яких ключове місце займає суд.

Нормативно закріплена також можливість позасудового захисту права на соціальний захист. Зокрема, відповідно до частини першої ст. 105 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 року оскарження дій (бездіяльності) виконавчих органів Пенсійного фонду та їхніх посадових осіб може відбуватися шляхом звернення до вищого органу або посадової особи в порядку підлеглості. Право звернення до відповідних державних органів за захистом своїх законних прав та інтересів, а також інтересів своїх дітей передбачене ст. 70 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 року.

Висновки. Таким чином, структурою права на соціальний захист є його внутрішній устрій, що містить перелік правомочностей, які його становлять. Структурно право на соціальний захист містить: право на власні дії (право-поведінку), право на чужі дії (право-вимогу), право на захист (право-претензію).

Під змістом права на соціальний захист варто розуміти структурні елементи цього права, що являють собою певні можливості, надані правомочному суб'єкту нормою права або договірним актом.

Право-поведінка як елемент структури права на соціальний захист є наданою можливістю вчиняти будь-які дії в межах правомірної поведінки або відмовитись від їх здійснення, що виявляється у праві вибору, звернення та участі правомочної сторони в реалізації права на соціальний захист.

Особливістю права на соціальний захист є те, що реалізація інтересу, на досягнення якого спрямоване право, хоч і залежать від діяльності уповноважених суб'єктів, проте не може бути забезпечена зусиллями однієї тільки правозобов'язаної сторони. У зв'язку із цим правомочність на власні дії в досліджуваному праві містить не лише можливість, а й необхідність певної поведінки (активної або пасивної).

Право на чужі дії в структурі права на соціальний захист передбачає наділення правомочного суб'єкта можливістю вимагати надання відповідних видів соціального захисту у спосіб і розмірах (обсягах), визначених законодавством, договірними актами, або, навпаки, припинення діяльності, що полягає в наданні соціального захисту з порушенням державних соціальних стандартів і гарантій у цій сфері.

Останнім елементом структури права на соціальний захист є право-захист, тобто можливість у зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням зобов'язаним суб'єктом відповідних обов'язків звернутися за захистом до спеціально уповноважених суб'єктів, які повинні від-

новити порушене право. Така можливість може бути реалізована як у судовому, так і в позасудовому порядку.

Список використаної літератури:

1. Иоффе О.С. Вопросы теории права / О.С. Иоффе, М.Д. Шаргородский. – М. : Госюриздат, 1961. – 381 с.
2. Агудов В.В. Соотношение категорий «форма» и «структура» / В.В. Агудов // Философские науки. – 1970. – № 1. – С. 64–70.
3. Стефанчук М.О. Дискусійні питання щодо визначення змісту суб'єктивного цивільного права / М.О. Стефанчук // Приватне право і підприємництво. – 2012. – № 11. – С. 46–49
4. Егоров Н.Д. О понятии субъективного права / Н.Д. Егоров // Правосубъектность по гражданскому и хозяйственному праву. – Л. : Изд-во Ленингр. Ун-та, 1983. – 197 с.
5. Толстой Ю.К. К теории правоотношения / Ю.К. Толстой. – Л. : Изд-во Ленингр. Ун-та, 1959. – 88 с.
6. Александров Н.Г. Законность и правоотношения в советском обществе / Н.Г. Александров. – М. : Госюриздат, 1961. – 271 с.
7. Синчук С.М. Правовідносини соціального забезпечення: суб'єкти, зміст, об'єкти : [монографія] / С.М. Синчук. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2015. – 422 с.
8. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : [монографія] / Р.О. Стефанчук ; відп. ред. Я.М. Шевченко. – К. : КНТ, 2007. – 626 с.
9. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении / Р.О. Халфина. – М. : Юрид. лит., 1974. – 352 с.
10. Алексеев С.С. Общая теория права : [учебник] / С.С. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ТК Велби ; изд-во Проспект, 2008. – 576 с.

Бориченко К. В. Структура и содержание права на социальную защиту

Статья посвящена исследованию структуры и содержания права на социальную защиту. Сделан вывод, что структурно такое право состоит из права-поведения, права-требования и права-защиты. Определены особенности каждой из названных правомочностей, которые составляют содержание права на социальную защиту. Доказано, что особенностью права на собственные действия в структуре права на социальную защиту является не только возможность определенного поведения, но и его необходимость.

Ключевые слова: право на социальную защиту, субъективное право, правомочность, право-поведение, право-требование, право-защита.

Borychenko K. V. Structure and content of the right to social security

The article is devoted to the study of structure and content of the right to social security. The conclusion that mentioned right structurally consists of power to own action, power to claim and power to protection is made in the article. Peculiarities of every mentioned above powers, which make right to social security, are defined. Author proves that peculiarity of the power to own action in the structure of the right to social security is that it is not only the possibility for certain behavior, but also its necessity.

Key words: right to social security, right, eligibility, power to own actions, power to claim, power to protection.